

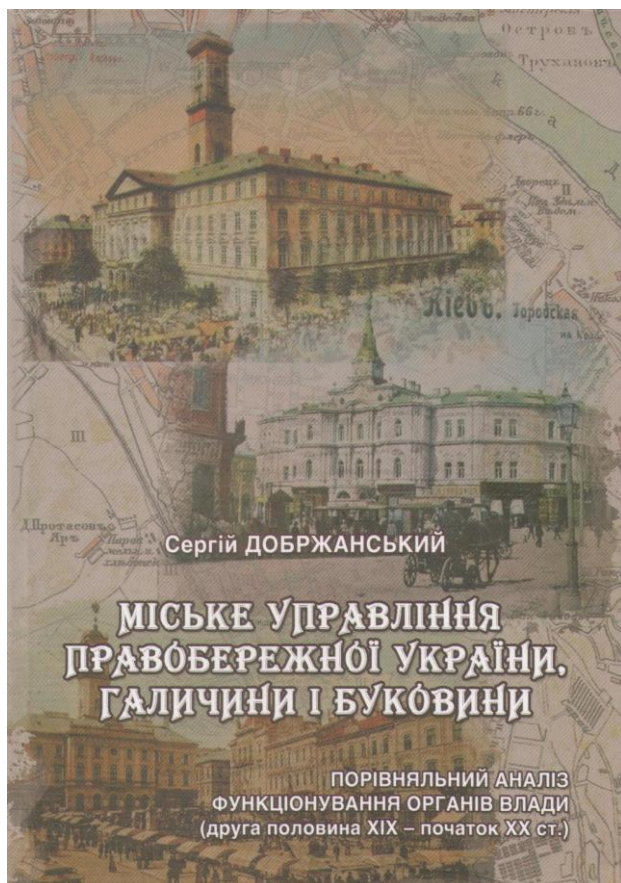
Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2021. – Т. 43. – С. 307-311
DOI: 10.31861/mhpi2021.43.307-311

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2021. – Volume. 43. – pp. 307-311
DOI: 10.31861/mhpi2021.43.307-311

© Ганна Скорейко¹

© Фадей Яценюк²

Українське місто як соціокультурний феномен і об'єкт управління

Добржанський С.
Міське управління Правобережної України, Галичини і Буковини: порівняльний аналіз функціонування органів влади (друга половина XIX – початок XX ст.). Чернівці: Друк Арт, 2021. 452 с.

Як справедливо зауважила Валентина Шандра, українська історіографія дещо запізнюється із вивченням міста XIX століття. Саме тому сьогодні особливо важливо відзначити поповнення вітчизняної історичної науки ґрунтовним дослідженням Сергія Добржанського «Міське управління Правобережної України, Галичини і Буковини». Автором проведено комплексне вивчення управлінських практик міст українських земель, які пережили розквіт і занепад часів Русі-Гардарики та польсько-литовського періоду, набули європейського досвіду розбудови міського життя згідно норм і вимог маґдебурзького права, але з кінця XVIII ст. опинилися в складі Російської імперії та Габсбурзькій монархії, де їм були нав'язані інші моделі розвитку. Тому особливо цікаво

простежити, як у другій половині XIX ст. поступово вирівнюються цивілізаційні норми і підходи до міського управління, незважаючи на різні політичні системи, де на перше місце виходили ефективні рішення щодо комплексу економічних, соціальних та культурних сфер у житті міст.

Ще з XIX століття містознавчі розвідки стали дуже популярними і серед краєзнавців, і серед читачів. Обумовлено це було не тільки зростанням інтересу до оточуючого світу в умовах модернізму, але й прагматизмом людей, які подорожували, шукали можливості застосування нових ідей, тому потребували цілісної та практичної інформації. З огляду на це майже кожне місто та містечко може похвалитися цілою бібліотекою власних історичних мозаїк. Щоправда, вони часто носять суто локальний характер, дають багатий і різноманітний фактичний матеріал та, як правило, він, на жаль, «вітринний». Тому складається враження, що кожне місто – окремо взятий райський куточок на землі. Але це не стільки була реакція на потребу задоволення зростаючого інтересу до інформації, скільки захопленням від процесу швидкої трансформації місь-

¹ Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Україна. E-mail: h.skoreyko@chnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-9832-1627>.

² Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Україна. E-mail: f.yatsenyuk@chnu.edu.ua.

ких просторів, які за період «довгого дев'ятнадцятого століття» повністю змінили свій характер, облаштування, наповнення, форми, масштаби.

Справді в умовах III урбаністичної революції міста остаточно перестали відігравати захисну роль, втратили свої мури-межі, натомість стали торгівельно-виробничими просторами, іноді доволі хаотичними, та опорними пунктами управлінських структур. Саме така нова подвійна характеристика визначила вектори їхнього розвитку аж до XX ст. Міста поглинали не тільки людей, але й околиці та довколишні села, що вимагало повного переосмислення нової реальності. Емоційне сприйняття міста породжувало, звісно, й негативні, тривожні рефлексії. Свого часу Чарльз Діккенс назвав міста воронячими гніздами, де жодна людська істота не може бути чистою або доброю, тверезою або задоволеною, де жодне дитя не може народитися, не будучи зараженим або споганим, починаючи з першого свого подиху.

Своєю чергою, тут могли знайти своє місце усі бажаючі. Наплив нових містян зробило необхідним будівництво житла, що стало дуже вигідно для підприємців, а міста отримали нових активних громадян. У робітників завжди знаходилися копійки, щоб зняти халупу, де вони тулилися по декілька чоловік, а за декілька кварталів уже будувалися багаті особняки та вілли, де сім'я із двох людей могла займати кілька кімнат.

Найважчим, як нам видається, випробуванням для сприйняття міської реальності у XIX ст. стала інтенційна руйнація збудованого довкілля. Адже в попередні епохи це асоціювалося виключно з війнами, або покараннями, а тут пропонувалося розчищення території з метою перепланування і нової забудови. Місто легко позбувалося старих і звичних для обивателя форм, натомість пропонувало щось абсолютно нове, незвичне, яке лякало і вабило водночас. Зокрема, нову форму співжиття, де з одного боку, відкрився доступ до цивілізаційних благ, які забезпечували комфорт, а з іншого, космополітичне суспільство, яке часто породжувало дискомфорт. Тому у другій половині XIX ст., коли в Російській імперії почалася пореформена доба, а в Австро-Угорщині було прийнято конституцію, міська управлінська система вирішувала однакові завдання: по перше, звести до мінімуму ризику соціальної відчуженості, по-друге, забезпечити реалізацію державної політики, по-третє, створити можливості для розвитку міського простору в цілому.

Сергію Добржанському довелося вирішувати складну наукову проблему. У своїй назві він позначив порівняльний аналіз функціонування органів влади другої половини XIX – початку XX ст. Але, навіть незважаючи на бурхливі містобудівні процеси на українських землях, неможливо було змінити екзистенціальну складову міста як культурного феномена. Освальд Шпенглер наполягав, що народи, держави, політика і релігія, усі мистецтва базуються на культурі як єдиному прафеномені людського існування. Місто, на його переконання, – це дух, а велике місто – це вільний дух. Міський дух реформував велику релігію раннього часу, і встановив нову буржуазну релігію – вільну науку і місто взяло на себе управління економічною історією.

Тому, яким би не було наповнення міста, воно залишалося особливим соціокультурним ландшафтом, який потребував ретельних і системних дій органів управління по його підтримці, забезпечення особливих ролей та перспектив для його учасників. Усіх рівнів. Адже, як стверджував Макс Вебер, місто це соціально взаємодіючий організм. Саме таким його спробував побачити Сергій Добржанський. У своїй монографії він вибрав універсальну формулу для здійснення порівняльного аналізу: демографічна складова, господарсько-економічна та інфраструктурно-комунікаційна сфери, соціальний та культурний рівень життя містян. Усі показники забезпечені не тільки документально-доказовою базою, але й значним масивом статистичних даних, збір яких уже був узгодженим на міжнародних статистичних конгресах, особливо це стосується кінця XIX – початку XX ст. Крім того, автор взяв до уваги ще один важливий аспект, притаманний періоду другої половини XIX – початку XX ст. – міста стали просторово-територіальними точками інтенсивної діяльності людей у всіх сферах, особливо інтелектуальній та культурній. Розширені можливості відкривали нові горизонти для освоєння раніше недоступних суспільних просторів, а емансипація саме тут проявлялася особливо яскраво і виразно.

Монографія традиційно складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел, іменного та географічного покажчиків.

Перший розділ присвячено аналізу джерельної бази, стану наукового вивчення проблеми та методології дослідження. Варто відзначити ретельну і прискіпливу роботу з джерелами на науковою літературою. Автор прагнув розкрити концептуальні особливості та проблемно-

тематичні пріоритети дослідження теми в українській, західній та діаспорній історіографії, здійснено тематичну класифікацію джерел та матеріалів, визначено їхню репрезентативність. Особливо важливо, що підібрані різні інформаційні носії однаково характеризують функції міських управлінських структур на українських землях, що дає можливість здійснювати ґрунтовний і аргументований порівняльний аналіз. Методологічні засади включають базові принципи історичного дослідження та спеціальні підходи, в першу чергу це історична урбаністика та історична регіоналістика, що обумовлено предметом дослідження.

Щоб дати можливість читачу повною мірою зрозуміти сутність управлінських механізмів у містах Правобережжя, Галичини та Буковини, Сергій Добржанський запропонував спочатку познайомитися з міським населенням та законодавчими рамками, в яких функціонувало українське місто другої половини XIX – початку XX ст. Перед нами постає специфічний простір і соціокультурний феномен, створений у прадавні часи, який пройшов значні трансформації, але не змінив основного: люди міста – це в першу чергу люди вільні. Єдине, що змінилося – це характер відносин «міських суб'єктів», до яких відносимо населення і владу. Кожен з них реалізовував свою стратегію, але принципово важливою була і залишається до наших днів їхня взаємодія, спрямована на комфорт і соціальну захищеність в умовах міста.

Значну увагу автор звертає на специфіку розвитку губернських та повітових центрів Правобережжя, адміністративних центрів Галичини та Буковини. Детальний аналіз статистичних матеріалів дав можливість відтворити не тільки демографічну структуру населення цих міст, але й показати слабкі місця в інфраструктурній сфері, соціальних відносинах. При цьому можемо спостерігати певні відмінності у функціонуванні міст, хоча усі вони, крім Буковини, мали спільну і довготривалу традицію розвитку в умовах магдебурзького права в Речі Посполитій. Перерва у цивілізаційному розвитку правобережних міст тривала відносно недовго – всього 50 років, але цього було достатньо, щоб міська реформа 1870 року реалізовувалася майже з нульового показника – народилося і виросло покоління, для яких вільні міста були майже утопією. Вартим уваги є ґрунтовний підхід до вивчення політико-правової системи Російської імперії та Австро-Угорщини, які визначали розвиток міст. Особливо важливими для розуміння урбанізаційних процесів у цілому та кожного міста зокрема, є законодавча база обох держав та статуту міст. Тому їх аналізу відведено значне місце.

Слід віддати належне автору, який не просто характеризує етно-конфесійну структуру населення різних міст, але й зауважує внесок різних груп у їхній розвиток. Водночас у монографії значна увага приділяється яскравим та впливовим діячам, які безпосередньо працювали над різними корисними впровадженнями, визначали реалізацію амбітних та важливих для міст економічних, соціальних і культурних програм. Так перед нами постають: поляк Ігнацій Камінський, який пережив не тільки славу найуспішнішого бургомистра Станіслава, але й падіння репутації; українець К.Охримович, який виграв у складній боротьбі за посаду бургомистра Дрогобича; поляк Антон Кохановський, під час каденції якого Чернівці набули справді європейського вигляду. Таким чином, розповідь «залюднюється», що додає самому науковому дослідженню особливої ваги. Натомість, міське управління Правобережжя менш персоніфіковане. Обумовлюється це в першу чергу відмінностями підходами до формування міських органів влади – на західноукраїнських землях особисті якості були визначальними у виборчих перегонах.

Ще одним цікавим новаторством стала синхронізація реформ управління міст Правобережжя, Галичини та Буковини, що ще раз доводить важливість одного із найважливіших чинників розвитку – цивілізаційних викликів, які потребують адекватного реагування. На цьому прикладі можемо висновувати, що справді 60-70-х роки XIX ст. стали своєрідним вікном Овертона для Російської імперії, коли ліберальні реформи російської самодержавної влади значною мірою корелювалися з європейськими нормами і моделями управління.

У розділі «Фінансово-господарська та регуляторна діяльність органів міського управління» простежується суто господарська сфера, яка стала найважливішою в управлінській діяльності міських урядів. Від ефективності проведення бюджетної політики залежало не тільки процвітання чи занепад міста, але й весь процес урбанізації, адже здатність міста акумулювати ресурси забезпечує йому природний процес саморозвитку і самовідтворення. Тільки за таких умов місто може у повній мірі реалізовувати закони розвитку диференціації, спеціалізації та інтеграції. Як свідчить дослідження Сергія Добржанського, українські міста Правобережної України стикалися зі значними труднощами у реалізації численних техніко-технологічних, виробничих

та інтелектуальних проєктів. І справа була не тільки в недосконалому законодавстві, бюрократизації системи, катастрофічному браку коштів, але й в людському факторі, коли бургомістри та магістрати інколи переслідували власні цілі, а не суспільну користь. Особливо це проявилось в кінці XIX – на початку XX ст., коли технологічні нововведення – водогін, каналізація, трамвай, електрифікація тощо уже ставали нормою у європейських містах, в тому числі і у західноукраїнських. Тут варто відзначити ретельний аналіз різних підходів до фінансування міських інфраструктурних проєктів, які реалізовувалися в Австро-Угорщині та Росії. При цьому автор справедливо наголошує, що створення у містах водогонів та каналізації мало пріоритетне значення, адже йшлося не тільки про комфорт, але й про зниження темпів та масштабів поширення інфекційних захворювань серед населення. Тому на західноукраїнських землях активно впроваджувалося кредитування, система державних позик тощо.

Окремої уваги заслуговує дослідження Сергієм Добржанським питання управління муніципальною нерухомістю, міським майном, земельними ресурсами. Автор зауважує, що саме у цій сфері крилися не тільки значні резерви для наповнення міського бюджету, але й найбільші ризики, пов'язані з браком досвіду та професіоналізму чиновників, службовими зловживаннями. У монографії на основі аналізу численних документів висвітлюються складні процеси становлення містобудівних вимог та правил, які мали своєю метою впорядкувати і уніфікувати не тільки норми будівництва, але й порядок підтримання будівель у належному стані. Варто зауважити, що автор спостерігає певну синхронність у забезпеченні міст Правобережжя, Галичини і Буковини відповідними нормативними документами, що регулювали планування та будову. Очевидно, що це було обумовлено закономірним прагненням змінити дерев'яні будинки на кам'яні, інтенсивним впливом сільського населення у міста, що передбачало розширення міського ареалу, появою потужної міської верстви заможних мешканців, які прагнули забезпечити собі комфортне житло, зростанням чисельності адміністративного, судового, фінансового чиновництва, яке теж претендувало на свою частку нерухомості у міському середовищі.

Розділ «Соціально-культурна сфера як об'єкт управлінського контролю та регулювання» видається одним із найважливіших, тому що він по суті підводить читача до висновків щодо ефективності будь-яких управлінських практик у другій половині XIX – початку XX ст. Адже йдеться про зміну парадигми оцінки найважливішого нематеріального ресурсу – людського життя. Саме містяни у зазначений період почали значно серйозніше сприймати систему охорони здоров'я, уважніше ставитися до свого здоров'я, до тривалості і якості життя. Таким чином урбанізаційні процеси почали диктувати ще й особливу медико-соціальну поведінку частини громадян міста, що змушувало управлінські структури шукати моделі уніфікованих вирішень проблем у соціальній сфері. Зокрема, Сергій Добржанський наводить цілу низку фактів щодо складного становища більшості міст, з огляду на їхню специфіку як ярмаркових площадок, що супроводжувалося антисанітарією, падежем худоби, забрудненнями тощо. Крім того, гостро поставало питання каналізаційної та водогінних мереж, якими, при усьому бажанні неможливо було забезпечити усі квартали та райони, особливо бідняцькі. Практично неможливо було впоратися зі сміттям та відходами. Задля справедливості, варто відзначити, що такими соціальними проблемами переймалися усі міста того часу і над їх вирішенням працювали кращі управлінці та економісти, що зрештою дало свої результати, але згодом.

Серед цікавих і позитивних аспектів вирішення міського публічного життя було формування площ, брукованих вулиць, садово-паркових зон, бульварів та зон відпочинку. Це було з одного боку складне завдання, адже потребувало коштів, а з іншого, амбітні управлінці старалися надати своїм містам елементів якщо не розкоші, то хоча би привабливості. І тут справедливо автор звертається до рішучих заходів фіскального характеру, коли в західноукраїнських містах запроваджувалося спеціальне «копиткове» мито на в'їзд, кошти від якого йшли на бруківку. Крім того, свою роль відіграв особистісний фактор. Сергій Добржанський, зауважуючи особливу роль губернаторів, бургомістрів, поважних громадян міста, підкреслюючи в першу чергу їхні ідейні мотиви. Але все ж варто відзначити, що західноукраїнські міста швидше реагували на виклики за рахунок впливу традицій магдебурзького права. Окремо слід зауважити практики соціального захисту, які приносили сюди вихідці із західних провінцій Австро-Угорщини, та благодійних практик численних релігійних та етнічних спільнот на протигагу правобережним містам, де продовжувала домінувати російська модель тріади Уварова «самодержавство, народність та православ'я».

Таким чином поступово міста формувалися як нова специфічна реальність, наповнена цікавими, і головне, оптимістичними сенсами, де люди мали і могли дбати про себе і суспільство не тільки в соціальному плані, але й культурному, духовному, матеріальному. Міста початку ХХ століття уже не впізнавали себе в порівнянні зі своїм образом середини ХІХ ст.

Варто відзначити декілька спільних рис, притаманних урбанізаційним процесам на українських землях. По-перше, темпи територіальної мобільності, спровоковані модернізацією, наростали майже синхронно – на Правобережжі внаслідок ліберальних реформ 60-70-х років, а на західноукраїнських землях – внаслідок конституційних змін. По-друге, українські селяни поступово відмовлялися від традиційної участі в освоєнні нових сільськогосподарських угідь, за виключенням трудової міграції, і почати займати міські простори. По-третє, Сергій Добржанський у своїй монографії підтвердив тезу Олени Прищепи – чим строкатішим був етнічний склад населення міста, тим вищий його економічний потенціал.

Проте, поза увагою дослідника залишився такий важливий показник ефективності міської влади як вплив на соціальний маргінес. Адже в зазначений період спостерігалися сплески не тільки суспільної та громадської активності, але й соціальна напруженість. А отже стійкість та керованість міського суспільства в умовах наростання суперечностей, рівень гостроти соціальної обстановки – все це вимагало від міської влади мати у своєму розпорядженні надзвичайно велику палітру управлінських рішень. Таким чином автору вдалося би дати відповіді ще й на питання щодо участі міщан у політичних процесах.

Ще один важливий аспект, який варто віднести до побажань автору, це увага до комунікаційно-інформаційної сутності міського способу життя, міської культури. Звісно, це тісно прив'язано до транспортних можливостей, що традиційно відноситься до технічної сфери. Але в сучасній історичній науці достатньо методологічних інструментів, щоб зв'язати усі аспекти у єдиний простір, бо саме це робило місто тим унікальним місцем, де відстань умовно скорочувалася за рахунок швидкого переміщення, вдалих розв'язок, зупинок, транспортних потоків тощо.

Отже монографія Сергія Добржанського є ґрунтовним, комплексним дослідженням, де використано величезний масив наукової літератури та джерел, і заповнює значні прогалини у вивченні історії міст «довгого дев'ятнадцятого століття».